

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

O'ZBEKISTONDA EKOLOGIK MUAMMOLAR ESKALATSIYASINING IJTIMOYIY-TARIXIY OMILLARI

G'ulomova Ruxsora Buriyevna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti, o'qituvchi.

e-mail: ezozasavkatova@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9526-7190>

Annotatsiya.

Ushbu maqolada ekologik muammolar eskalatsiyasining institutsional, demografik, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy omillari o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinib, ularni bartaraf etishda ekologik siyosat samaradorligi, barqaror rivojlanish tamoyillari va ekologik ongni yuksaltirishning ahamiyati asoslab beriladi. Maqolaning ilmiy ahamiyati O'zbekistondagi ekologik muammolarni faqat tabiiy muhitdagi o'zgarishlar sifatida emas, balki tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy munosabatlar va boshqaruv mexanizmlari bilan belgilanadigan murakkab tizimli hodisa sifatida talqin etishdan iborat.

Kalit so'zlar: Orol dengizi, eskalatsiya, ijtimoiy-tarixiy omillar, ekologik siyosat, ekologik muammolar, ekologik inqiroz, tabiiy resurslardan foydalanish, antropogen ta'sir, barqaror rivojlanish, suv resurslari, ekologik xavfsizlik, ekologik ong.

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЭСКАЛАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В УЗБЕКИСТАНЕ

Гуломова Рухсора Буриевна

Шахрисабзский государственный педагогический институт, преподаватель.

Аннотация.

В данной статье во взаимосвязи анализируются институциональные, демографические, экономические и социокультурные факторы эскалации экологических проблем, а также обосновывается значение эффективности экологической политики, принципов устойчивого развития и повышения экологического сознания в их преодолении. Научная значимость статьи заключается в рассмотрении экологических проблем Узбекистана не только как изменений природной среды, но и как сложного системного явления, обусловленного историческим развитием, общественными отношениями и механизмами управления.

Ключевые слова: Аральское море, эскалация, социально-исторические факторы, экологическая политика, экологические проблемы, экологический кризис, использование природных ресурсов, антропогенное воздействие, устойчивое развитие, водные ресурсы, экологическая безопасность, экологическое сознание.

SOCIO-HISTORICAL FACTORS CONTRIBUTING TO THE ESCALATION OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN UZBEKISTAN

G'ulomova Ruxsora Buriyevna

Shahrisabz State Pedagogical Institute, Lecturer.

Abstract.

This article analyzes the interrelated institutional, demographic, economic, and sociocultural factors contributing to the escalation of environmental problems and substantiates the importance of effective environmental policies, sustainable development principles, and increased environmental awareness in addressing these challenges. The scientific significance of the article lies in interpreting environmental problems in Uzbekistan not merely as changes in the natural environment but as complex systemic phenomena shaped by historical development, social relations, and governance mechanisms.

Keywords: Aral Sea, escalation, socio-historical factors, environmental policy, environmental problems, environmental crisis, natural resource utilization, anthropogenic impact, sustainable development, water resources, environmental security, environmental awareness.

Kirish. O'zbekistonda ekologik muammolarning yuzaga kelishi obyektiv omillar, ularning kuchayishi esa subyektiv omillar bilan bog'liq jarayon hisoblanadi. Chunki ekologik muammolar dunyo yaralgandan buyon mavjud. Tabiat qonuniyatlari asosida kechayotgan har qanday jarayon obyektiv xususiyatga egadir. Shu o'rinda, ekologik muammolarning oldini olish samarali ta'minlanganda ham, ekologik munosabatlar maqsadli amalga oshirilganda ham

ekologik muammolar paydo bo'laveradi [4; 24–30-b.], degan xulosa diqqatni tortadi. Tabiatda sodir bo'layotgan hodisalar inson paydo bo'lmasdan oldin ham mavjud edi. Soha mutaxassislarining ko'pchiligi (S. Mamashokirov, B. Omonov, O'. Tilavov, U. Saidova, A. Aymatov, A. Qo'ldoshev, X. Jo'raqulov, F. Qilichev, S. Azamova va boshqalar) tabiatga ekologik ta'sir ko'rsatishni "aqli odam" (Homo sapiens) faoliyati bilan bog'lashadi [5; 22-b.].

O'zbekistonda ekologik muammolarning yuzaga kelishi va kuchayishi bilan bog'liq masalalar ko'plab olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Masalan, A. Abdullayev, N. Ikromova, Sh. Karimov, S. K. Maxmudov, T. Rahmonov, S. Samayilov, A. T. Umarov, A. K. Berdimuradova, Sh. L. Maxmudova, D. Rasulov, S. Sanginov, E. M. Usmonov, T. Quyliyev, E. S. Hoshimova, A. Q. Aymatov, Z. Y. Adilov, S. U. Kistaubayev, Sh. B. Samanova, Z. Sh. Yazdonov, X. Azzamov, Sh. R. Babayev, Q. Babanazarov, O. Y. Jo'rayev, B. X. Kalonov, M. Mamayusupov, T. R. Mirzayev, M. Najimov, R. Ro'ziyev, Sh. X. Fayziyev, N. B. Shoimov, J. T. Xolmo'minov, Sh. R. Qobilov, M. U. G'ulomov, F. Qilichev, O'. Hamrayev, S. Xudoynazarov, A. Shashmetova, F. Jumanova, N. Bozorovalarning dissertatsiyalarini misol qilib keltirishimiz mumkin [5; 22-b.]. Ularning ko'pchiligi O'zbekiston hududida ekologik muammolar qadimdan boshqa hududlarga qaraganda obyektiv tarzda ko'proq mavjud bo'lganligini ilgari surishadi. Buning sababini hudud iqlimi bilan bog'lashgan. Ular aynan qadimgi davr va o'rta asrlarni O'zbekiston misolida emas, balki Markaziy Osiyo misolida talqin qilishgan. Tahlil natijalarida Markaziy Osiyo mintaqasi yaxlit hudud sifatida izohlanadi.

B. N. Omonov Markaziy Osiyo mintaqasida ekologik inqirozning yuzaga kelishini obyektiv va subyektiv omillar bilan bog'lab, dunyo ekologik muammolarining umumiy 100 foizi hisobida 98,8 foizi mintaqada mavjud, deb hisoblaydi [3; 20-b.].

Ushbu fikrlar haqiqatga ancha yaqin bo'lib, ekologik muammolar Markaziy Osiyoda 1991-yilga qadar bir xil xususiyatga ega bo'lgan. Mintaqada mustaqil davlatlarning shakllanishi ekologik muammolarga turlicha munosabatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi va bu munosabatlar ayrim jihatlari bilan farqlandi. Ammo mustaqil davlatlardagi ekologik muammolarning salbiy oqibatlari mintaqaning barcha davlatlariga ham ta'sir etishda davom etdi [6; 132-b.].

O'zbekiston hududida ekologik muammolarning yuzaga kelishi quyidagi obyektiv asoslar bilan bog'liq:

Birinchidan, O'zbekiston hududining dengiz va okeanlardan ancha uzoqda joylashganligi. Hududning dengiz va okeanlardan uzoqligi ekologik mo'tadillikka ancha salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chang-to'zonli kunlar ko'p kuzatiladi va changni yutuvchi namlik miqdori yetarli emas. Havoning tabiiy changlanish darajasi yuqori. Shu sababli ham mamlakatning ayrim hududlarida (Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida) changli kunlar tez-tez kuzatiladi va havoning ifloslanish darajasi ortib boradi.

Ikkinchidan, iqlimning quruqligi va issiqligi. O'zbekiston hududida yilning asosiy qismi quruq va issiq kunlardan iborat. Qish va bahor fasllarida yog'in miqdori kam bo'ladi. Har besh-olti yilda qurg'oqchilik takror sodir bo'ladi. Havo ancha quruq. Yoz va kuz fasllarida yog'ingarchilik deyarli kuzatilmaydi. O'zbekistonda iqlim monitoringi ma'lumotlari XX asr va XXI asr boshlarida haroratning barqaror ko'tarilishini ko'rsatmoqda. Uning sur'ati har o'n yillikda 0,2 °C dan oshadi, bu esa Shimoliy yarimshar bo'yicha isishning o'rtacha sur'atidan 40 foizga ko'pdir [6; 132-b.].

Uchinchidan, transchegaraviy daryolarning katta muzlik zaxiralariga ega emasligi. O'zbekiston hududidan o'tuvchi asosiy transchegaraviy daryolar ikkita (Amudaryo va Sirdaryo). Amudaryo havzasining yillik suv resurslari 78 km³ dan ortiq bo'lib, shundan 62,2 km³ (80 foizi) Tojikistonda shakllansa, 4,7 km³ (6 foizi) O'zbekiston ulushiga to'g'ri keladi. Sirdaryo havzasining yillik suv resurslari taxminan 38,8 km³ ni tashkil qiladi. Qirg'izistonda 28 km³ (72,2 foiz), O'zbekistonda 5,59 km³ (14,4 foiz), Qozog'istonda 4,08 km³ (10,5 foiz), Tojikistonda 1,1 km³ (0,3 foiz) suv resurslari shakllanadi [3; 20-b.]. Bundan tashqari, 30 dan ortiq daryo va irmoqlar mavjud bo'lib, ularning barchasi Amudaryo va Sirdaryo havzalarida shakllanadi hamda ularning tarkibiga kiradi. Ammo daryolar va irmoqlardagi mavjud umumiy suv resurslari mamlakatning barcha hududlarini sug'orish imkoniyatini to'liq ta'minlay olmaydi. Chunki daryolarni ta'minlaydigan qor va muzlik zaxiralari yetarli emas. Masalan, ekologik muammolarning ortishi oqibatida mamlakatni suv bilan ta'minlaydigan daryolarning qor-muz resurslari zaxirasi qisqarmoqda. Oxirgi oltmish yil ichida O'zbekiston tog'laridagi muzliklarning uchdan bir qismidan ortig'i qisqardi.

To'rtinchidan, mamlakat hududining asosiy qismi katta qumli sahrolardan iborat ekanligi. Markaziy Osiyo mintaqasida joylashgan sahrolarning barchasi O'zbekiston davlati hududlarida kesishadi. Masalan, Qoraqum, Ustyurt va Mang'ishloq, Qizilqum, Orolbo'yi Qoraqumi, Betpakdala, Mo'yinqum cho'llari mamlakat sarhadining kattagina qismini egallaydi. Mamlakat hududida katta cho'l va sahrolarning mavjudligi havo haroratining ko'tarilishiga sabab bo'lib, yoz oylarida ayrim kunlari harorat 45–47 °C ga yetadi. Yoz oylaridagi o'rtacha harorat 40 °C dan past emas. Issiq havoning shamol ta'sirida boshqa hududlarga yo'nalishi oqibatida ekin maydonlaridan hosil olish kutilgan natijalarni bermaydi. Bu jarayon ekologik muammolarning yuzaga kelishi va kuchayib borishiga zamin hozirlaydi (qarang: rasm).

Cho'lining nomi	Geografik joylashishi	Maydoni, ming km ²	Balandligi, m	Eng yuqori harorat, °S	Eng past harorat, °S	Yillik yog'in miqdori, mm
Qoraqum	37/42° sh.k. 57/65°shq.u.	350	100/ 500	+50	-35	70/100
Ustyurt va Mang'ishloq	42/45° sh.k. 51/58°shq.u.	200	200/300	+42	-40	80/150
Qizilqum	42/44° sh.k. 60/67°shq.u.	300	50/300	+45	- 32	70/180

Orolbo'yi Qoraqumi	46/48° sh.k. 57/65°shq.u.	35	400	+42	-42	130/200
Betpakdala	44/46° sh.k. 67/72°shq.u.	75	300/350	+43	-38	100/150
Mo'yinqum	43/44° sh.k. 67/73°shq.u.	40	100/660	+40	-45	170/300

Rasmda Markaziy Osiyo cho'llarining asosiy geografik tavsifi (O'zbekiston hududida mavjud bo'lganlar).

Beshinchidan, boshqa mintaqalar ekologik tizimining O'zbekiston ekologiyasiga ta'sir etishi. Hozirgi kunda dunyo miqyosida iqlim o'zgarishi va tabiatni muhofaza qilish global muammolar orasida yetakchi o'rinlarga chiqdi. Bundan tashqari, aynan shu muammo, bir tomondan, boshqa global muammolarni tutashtiruvchi chorraha bo'lsa, ikkinchi tomondan, dunyoning turli mintaqalaridagi iqtisodiy, siyosiy, demografik va etnografik vaziyatlarni keskinlashtiruvchi tahdidlarni kuchaytirib yuborishi mumkin bo'lgan asosiy omilga aylanmoqda. Aynan shu muammodan O'zbekiston davlati ham xoli emas. Dunyoda ekologik muammolarning inqirozli holatga aylanayotgani mamlakat ekologik tizimiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayrim mamlakatlardagi ekologik halokatlar nafaqat shu davlatning o'ziga, balki boshqa mamlakatlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, Ukrainadagi Chernobil AESda yuz bergan avariya natijasida seziy-137 radionuklidi bilan Belarusning 23 foiz hududidagi 3668 ta aholi punktida yashovchi aholining 20 foizi zararlangan. Vaholanki, bu ko'rsatkich Ukrainada hududning 5 foizidagi 1559 ta aholi punktiga zarar yetkazgan.

Hozirgi kunda dunyo mamlakatlari tomonidan atmosferaga chiqarilayotgan gazlar (uglerod dioksidi) miqdori 25,7 mlrd tonnani tashkil etadi. Shundan 25 foizi AQSH, 25 foizi Yevropa davlatlari, 14 foizi Xitoy (Xitoy so'nggi besh yilda bu ko'rsatkichni 21 foizga oshirib, eng katta emitterga aylandi), 7 foizi Rossiya hissasiga to'g'ri keladi. Atmosferadagi metan gazi miqdori XX asrda ikki yarim marta ko'paygan. Yuqorida keltirilgan ekologik xavflar o'z-o'zidan O'zbekiston davlatiga ham salbiy ta'sirini o'tkazmoqda.

Oltinchidan, dunyo miqyosida iqlim o'zgarishining oqibatlari. Dunyoda iqlimning o'zgarishi natijasida suv bug'lanishining 10–15 foizga va o'simliklar transpiratsiyasining o'sishi hisobiga suv sarfining 10–20 foizga ko'payishi kuzatiladi. Natijada suvning tiklanmas sarfi 18 foizga ko'payib, suv resurslariga bo'lgan ehtiyoj yanada ortadi hamda iqlim o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. Iqlim o'zgarishining global tus olishi xalqaro hamjamiyatning e'tiborini tortmoqda. Boshqa hududlardagi ekologik inqirozning to'g'ridan-to'g'ri ikkinchi yoki uchinchi hududlarga, ular orqali esa jahon ekologik tizimiga salbiy ta'siri ortayotgani allaqachon ma'lum bo'lgan. O'zbekiston ekologik muhitiga ham Tojikistonning Tursunzoda shahridagi alyuminiy zavodidan chiqayotgan zaharli moddalarning tarqalishi salbiy ta'sir ko'rsatib, ekologik muammolar eskalatsiyasini kuchaytirmoqda.

Yuqoridagi ma'lumotlar va ilmiy tahlillardan ko'rinadiki, O'zbekiston ekologiyasidagi muammolarning obyektiv shakllanishi qadimgi davrlardan mavjud bo'lgan jarayondir. Ularning boshqa mintaqalar ekologiyasiga salbiy ta'sirining oldini olish choralari qadimdan uzluksiz amalga oshirib kelingan. Shu bilan birga, boshqa mintaqalar ekologiyasining ifloslanishi O'zbekiston ekologik muhitiga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmagan. Har bir davrda ham ekologik muhitni barqarorlashtirish ishlari jadal amalga oshirilgan. Ammo o'tgan davrlar mobaynida bugungidek ayanchli ekologik vaziyat yuzaga kelmagan. Buning asosiy sababi mustamlakachilik siyosati boshlanishi arafasida puxta tuzilgan rejaga borib taqaladi. Sobiq Ittifoqning Markaziy Osiyoni mustamlakaga aylantirish siyosati xalqaro miqyosdagi ekologik kulfatning yuzaga kelishiga olib keldi va 70 milliondan ortiq aholining hayotini xavf ostiga qo'ydi. Natijada sobiq tuzum davrida uzoqni o'ylamasdan amalga oshirilgan siyosat [1; 570-b.] mintaqani xomashyo bazasiga aylantirib, ekologik muammolarni XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab yanada jadallashtirdi. Ekologik inqirozning bu ko'rinishi subyektiv omillar asosida kechdi.

O'zbekistonda ekologik muammolarning kuchayishi quyidagi subyektiv omillar bilan bog'liq holda tezlashdi:

Birinchidan, qishloq xo'jaligida o'zlashtirilmagan yerlarning o'zlashtirilishi. Sobiq Ittifoq davrida mamlakat xomashyo bazasiga aylantirildi. Ko'p suv talab etiladigan paxtachilik xo'jaligini tashkil etish maqsadida o'zlashtirilmagan yerlarni o'zlashtirish siyosati amalga oshirildi. 1960-yillar boshida Amudaryo (1,6 mln gektar) va Sirdaryo (1,9 mln gektar) vohalarida sug'oriladigan maydonlar 3,5 million gektarni tashkil qilgan bo'lsa, keyingi 20 yil ichida sug'oriladigan maydonlar Amudaryo vohasida 2,4 million, Sirdaryo vohasida esa 2,6 million gektarga yetkazildi. Markaziy Osiyo respublikalari ichida faqat O'zbekistonda paxta dalalari maydonlari rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 1913-yildagi 441 600 gektardan 1940-yilda 1 mln gektargacha, 1960-yilda 1,4 mln gektardan 1980-yillarda 4,2 mln gektargacha kengaydi. Har yili 100 ming gektar yer o'zlashtirilgan va unga ketadigan xarajatlar bir yillik paxta daromadidan qoplangan (faqat O'zbekiston SSR paxtasidan). Umuman, O'zbekistonda 1990-yillar boshlarida sug'oriladigan yerlar 4,5 million gektarga yetkazildi. Bu jarayon O'zbekistondagi ekologik muammolarning kuchayishini keltirib chiqaruvchi subyektiv omillardan biri edi.

Ikkinchidan, sobiq Ittifoq davrida qishloq xo'jaligi siyosatining to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi (suvga talabi yuqori bo'lgan "paxta yakkahokimligi"). Sobiq Ittifoq davrida paxta yakkahokimligining aynan O'zbekistonda kengroq qo'llanilishi ekologik muammolarning keskinlashishiga yana bir omil sifatida ta'sir ko'rsatdi. Bu jarayon, aslida, mamlakatda ekologik inqirozni keltirib chiqaruvchi puxta tuzilgan rejaning asosini tashkil etardi. O'zbekistondagi ekologik inqirozning kuchayishi Rossiya imperiyasi bosqini bilan bog'liq bo'lgan musibatdir. Chor Rossiyasi sanoatida xomashyoga bo'lgan ehtiyojning ortishi Markaziy Osiyoni bosib olish rejasini tezlashtirdi. Chunki Rossiya sanoatining kattagina qismi Amerikadan keltirilayotgan paxtani qayta ishlashga asoslangan edi. Amerikada ro'y bergan fuqarolar urushi xalq xo'jaligini, xususan, paxta yetishtirishning agrar sohasini izdan chiqarishi oqibatida 1860-yildan boshlab

Amerikada bir pud paxtaning bahosi sakkiz baravarga — 4 rubldan 32 rublga oshgan va urush oxirlarida paxta eksporti umuman to'xtatilgan.

Aleksandr II esa Kavkaz tog'liklarining qariyb yarim asr, xususan, Shomil rahbarligida 30 yil davom etgan milliy ozodlik harakatining 1859-yil 25-avgustda mag'lubiyatga uchrashi va Dog'istonning Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilishi bilan bog'liq achchiq tajribalarga; Qrim urushi davom etayotgan davrda harbiy xarajatlarning oshib ketayotganligiga; polyaklarning Romuald Traugutt boshchiligidagi bosqinchilarga qarshi qo'zg'olonlariga; Rossiya imperatoriga qarshi 1866-yil 4-aprelda Karakozov, keyingi yili esa Parijda Berezovskiy tomonidan uyushtirilgan suiqasdarga; 1856-yilda Rossiyaning Qora dengizdagi mavqeyiga salbiy ta'sir ko'rsatgan Parij shartnomasi imzolanganligiga qaramasdan, Markaziy Osiyoni, xususan, Turkiston o'lkasini bosib olishga buyruq beradi. Rossiyaning Markaziy Osiyoni bosib olishi natijasida qariyb 1,5 million kvadrat kilometr hududda Semirechensk, Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand va Kaspiyorti viloyatlari tashkil etilib, ushbu hududlar Rossiya imperiyasining mustamlakasiga — yirik paxta xomashyosi bazasiga aylantirildi. Bunday agressiv siyosat bugun O'zbekistonda va Markaziy Osiyo mintaqasining boshqa davlatlarida Orol dengizining qurishi bilan bog'liq global ekologik fojining dastlabki asoslari yaratilishi va amaliy harakatlarning boshlanishiga asosiy sabab bo'lgan edi.

1917-yilda yangi hukumatning hokimiyatga kelishi va Turkiston o'lkasini abadiy mustamlakaga aylantirishga urinishi ekologik muammolarning yangi bosqichini boshlab berdi. Rossiya bolsheviklar hukumati boshlig'i V. I. Lenin tomonidan 1918-yil may oyida qisqa muddatda "Mirzacho'lni o'zlashtirish uchun 50 mln so'm ajratish haqida"gi dekret imzolandi. Shu avantyuristik dekretga asosan XX asrning 1930-yillarida amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosati Rossiya imperiyasining paxta mustaqilligini ta'minladi va keyinchalik uni paxta eksport qiladigan yirik davlatga aylantirdi. Albatta, bu sarf-xarajatlar Turkiston o'lkasidan talon-toraj qilingan boyliklar evaziga qoplangan.

Ekin maydonlari tarkibida so'nggi vaqtlarga (1990-yilga) qadar paxta deyarli 75 foiz maydonni egallagan edi. Dunyoning birorta ham mamlakatida paxta monopoliyasi bu qadar yuqori darajaga ko'tarilmagan edi. Bu hol yerning kuchsizlanishiga, tuproq unumdorligining pasayishiga, uning suv-fizikaviy xossalarining yomonlashuviga, tuproqning buzilishi va nurashi jarayonlarining kuchayishiga olib keldi [2; 119-b.].

Lekin shu yillar mobaynida O'zbekistonda har yili qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan 100 ming gektar yer maydonining madaniy dehqonchilik uchun yaramaydigan, hatto ba'zi hollarda yaylov sifatida ham foydalanib bo'lmaydigan hududlarga aylanishi ekologik fojining navbatdagi bosqichi edi.

Uchinchidan, qishloq xo'jaligida suvni taqsimlash jarayonlaridagi tajribasizlik. Sobiq Ittifoqning faqat foydani ko'zlab olib borgan bir tomonlama siyosati (paxta xomashyosi yetishtirish hajmini oshirishga qaratilgan) qishloq xo'jaligidan foydalanish qonun-qoidalariga amal qilishni ataylab ikkinchi darajaga tushirdi. Maqsad Markaziy Osiyoning mo'tadil iqlimini saqlashga xizmat qiladigan Orol dengizini quritish evaziga 6 millionga yaqin yangi plantatsiya maydonlarini yaratish bo'lgan. Ma'lumki, Orol dengizi O'zbekiston tabiatini belgilab turgan muhim bo'g'indir. Uning sersuvligi mamlakat ekologiyasini mo'tadil saqlashga xizmat qilgan. Yerlarni o'zlashtirishni jadal amalga oshirishga kirishish Orol dengizining qurishi bilan bog'liq ekologik fojining boshlanishi bo'ldi. Amudaryo va Sirdaryo suvlarining qishloq xo'jaligiga maksimal darajada yo'naltirilishi bir qator salbiy oqibatlarini yuzaga keltirdi: birinchidan, suvni yo'naltirish infratuzilmasidagi noqulayliklar; ikkinchidan, suvni maqsadsiz boshqarishning oldini olishdagi kamchiliklar; uchinchidan, drenaj suvlarining ko'payishi va ularning quyilish havzalaridagi tartibsizliklar; to'rtinchidan, ko'p miqdordagi suvning samarasiz sarflanishi; beshinchidan, qishloq xo'jaligidagi unumdor yerlarning suv ostida qolib ketishi; oltinchidan, qishloqlar va boshqa hududlarning zax joylarga aylanishi; yettinchidan, zamon talablariga javob beradigan beton ariqlarni yaratish imkoniyatlarining cheklanishi.

Ayniqsa, Qoraqum kanali qurilib, Amudaryodan Turkmaniston olayotgan suv miqdorining 7 km³ ga ko'payishi ekologik vaziyatni yanada mushkullashtirdi. Amudaryo va Sirdaryodan sug'orish uchun olinayotgan ortiqcha suvlarning oqovalari hamda zax suvlarining Orol dengiziga oqizilmasdan, pastqamliklarga quyilishi natijasida katta-katta maydonlarda Sariqamish, Aqchako'l, Dovutko'l, Qorategin, Haydarko'l, Arnasoy va boshqa suv havzalari paydo bo'ldi hamda unumdor yerlar, yaylovlar suv ostida qolib ketdi. Birgina Arnasoy ko'lining maydoni taxminan 350 ming gektar, suv hajmi qariyb 42 km³ ni tashkil qiladi. Bu O'zbekistondagi barcha suv omborlari hajmidan ortiqdir. Birgina Amudaryoning o'rta va pastki oqimida umumiy maydoni 739 km² bo'lgan, suvga to'la 269 ta ko'l va cho'l botiqlari bor. Bugungi kunda ko'plab olimlar daryo suvlaridan o'ta tejamkorlik bilan foydalanishni taklif qilmoqdalar. Zero, Amudaryo vohasida 1980-yillarda har yili o'rtacha 20 km³ (26 foiz), Sirdaryo vohasida esa 6 km³ (17 foiz) daryo suvlari yo'qotilgani aniqlangan.

To'rtinchidan, suv omborlari va GESlar qurilishining kuchayishi. Sobiq Ittifoq davrida paxta ekin maydonlarini kengaytirish hamda qishloq xo'jaligi tizimini takomillashtirish siyosatini kuchaytirish maqsadida sun'iy suv omborlari soni ko'paytirildi. Natijada Orol dengizining qurishi tezlashdi va ekologik tizimga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Norin daryosidagi To'xtagul suv ombori 19,5 km³, Sirdaryodagi Chordara 5,2 km³, Qayroqqum 3,4 km³, Amudaryodagi Tuyamo'yin esa 7,8 km³ suvni to'play oladi. Umuman, birgina O'zbekiston davlatining o'zida 51 ta suv ombori mavjud. Markaziy Osiyoda sobiq SSSR davrida 56 ta suv ombori qurildi. Ularning to'liq loyihaviy hajmi 18,8 km³, foydali hajmi esa 14,8 km³ ni tashkil qiladi. Eng kattalari Tuyamo'yin, Chorvoq, To'dako'l va Kattaqo'rg'on suv omborlaridir. Markaziy Osiyoda qurilgan suv omborlarining suv hajmi Orol dengizi suv hajmini to'liq qoplaydi, biroq suvning bunday taqsimlanishi tabiat tizimiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Umumiy tasavvur hosil qilish uchun ushbu tizimni quyidagicha izohlash maqsadga muvofiq. Masalan, kishining boyligi bir million so'mni tashkil qilsa, uni beshga bo'lib cho'ntagiga joylashtirsa, boylik qiymati o'zgarmaydi. Ammo tabiat ne'matini bunday taqsimlash katta fojialarga olib keladi.

Yuzaki qaraganda, sun'iy suv omborlari yaxshi iqtisodiy samara bermoqda, lekin ular hamma vaqt ham qulay ekologik, qolaversa, ijtimoiy vaziyatni vujudga keltirayotgani yo'q. Aksincha, atrofdagi tumanlarda yerosti suvlari

sathining ko'tarilishi yerlarning sho'rlanishiga olib kelmoqda. Bunday yerlarda hosildorlik keskin kamayib, ular hatto yaroqsiz holga kelmoqda. Ularning meliorativ holatini yaxshilash ba'zan yangi yerlarni o'zlashtirishdan ham qimmatga tushmoqda. Masalan, Tuyamo'yin gidrouzelinining qurilishi undan quyida joylashgan tumanlar yerlarining sho'rlanish darajasini oshirib yubordi. Bundan tashqari, bir vaqtlar sho'r ko'llarning qurib qolishidan hosil bo'lgan katta-katta tuz konlarini suv bosdi. Ular asta-sekin erib, Amudaryo suvining sho'rlanish darajasini oshirib yubordi. Tuyamo'yin kanalining Toshhovuz yo'nalishi qurilishi va mintaqadagi boshqa suv yo'nalishlarining salbiy oqibatlarini bartaraf etish yerning xaxini qochiradigan qo'shimcha zovurlar qazishni hamda mavjudlarini ta'mirlashni talab qiladi. Bu ishni keyinga qoldirish tabiatga tuzatib bo'lmas zarar yetkazish bilan barobardir. Kezi kelganda shuni aytish kerakki, Ittifoqda sun'iy suv omborlari qurilishi natijasida 2600 ta qishloq, 165 ta shahar suv ostida qolib ketdi. Suv omborlarining umumiy maydoni Fransiya hududiga teng keladi. Sobiq Ittifoq davrida mintaqaning faqat xomashyo bazasi va ekologik xavfli hududga aylantirilishi (zaharli zavodlarning qurilishi) natijasida BMT ekspertlari tomonidan o'tgan asrning 1980-yillari oxirida dunyodagi ekologik jihatdan eng ifloslangan 35 ta aholi punktidan 11 tasi sobiq SSSR hududida joylashgan, deb topilgan [7; 157-b.].

Beshinchidan, sobiq Ittifoq davrida mintaq aholisining ijtimoiy va siyosiy fanlarni o'rganishiga yo'l qo'yilmaganligi. Sobiq Ittifoqqa bo'ysunuvchi Markaziy Osiyo mintaqasidagi respublikalarda, shu jumladan, O'zbekistonda ham siyosiy fanlar yo'nalishlarini o'rganishga yo'l qo'yilmagan. Aholiga aniq, tabiiy va qishloq xo'jaligiga doir fanlar ko'proq o'qitilgan. Siyosiy bilimlarning o'rgatilmaganligi mahalliy aholining siyosiy tafakkurini ma'lum darajada cheklangan holatda qoldirdi. Ekologik munosabatlardan geosiyosiy tahdid sifatida foydalanish XX asrning ikkinchi yarmidan kuchaya boshlagan bo'lsa-da, mahalliy aholi uning qanday ayanchli oqibatlarga olib kelishini anglay olmadi. Bugungi kunda bu jarayon o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Sobiq Ittifoqda aholini maxsus rejaga ko'ra siyosiy tafakkurdan uzoqlashtirishning asosiy maqsadlaridan biri aholini xomashyo resurslarini ishlab chiqarishga doimiy jalb etib borish va arzon ishchi kuchidan foydalanish tizimini davom ettirish bo'lgan bo'lsa, ikkinchisi Ittifoqda yagona sovet fuqaroligini joriy etish masalasi bilan bog'liq edi. Oqibatda ekologik muammolar keskinlashuvining oldini olishdagi qiyinchiliklar va mintaqa davlatlari o'rtasidagi kelishmovchiliklar o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Xulosalarimizga ko'ra, O'zbekistonda ekologik muammolarning yuzaga kelishi obyektiv asoslar bilan bog'liq bo'lib, subyektiv omillar natijasida kuchaygan. Uning ijtimoiy-tarixiy asoslari quyidagilardan iborat: birinchidan, ekologik muammolar O'zbekiston hududida qadimdan mavjud bo'lgan jarayon hisoblanadi; ikkinchidan, ekologik muammolar mavjud bo'lsa-da, ular ekologik inqirozni keltirib chiqarmagan; uchinchidan, ekologik muammolarning kuchayishi va Orol dengizining qurishi chor Rossiyasining maxsus rejasi hamda sobiq Ittifoqning mustamlakachilik siyosati asosida amalga oshirilganligi bilan izohlanadi.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotida ekologik barqarorlikning o'rni muhim sanaladi. Ekologik barqarorlik ta'minlanmagan joyda iqtisodiy rivojlanish kutilgan natijani bermaydi. Globallashuv jarayonining tezlashishi ijtimoiy-ekologik siyosat bilan bog'liq munosabatlarni faollashtirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – 1-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Karimov I. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
3. Omonov B. N. O'zbekistonning Orolbo'yi mintaqasidagi ijtimoiy-ekologik siyosati. – 2018. – URL: <http://diss.natlib.uz/ru-RU/ResearchWork/OnlineView/42939>.
4. Omonov B. Zamonaviy ekologik siyosatning nazariy-metodologik asoslari // Kesh ziyosi. – Shahrisabz, 2024. – № 1.
5. G'ulomova R. B. Ekologik globallashuv sharoitida O'zbekistonning ijtimoiy-ekologik siyosati. – Qarshi: ART-MATBAA-DESIGN, 2026.
6. G'ulomova R. B. Davlat ekologik siyosatining ijtimoiy mohiyati // O'zMU xabarleri. – Toshkent, 2024.
7. Mamashokirov S. Vahimami yoki haqiqat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2012.
8. Djurakulov X. Zamonaviy ekoturizm rivojida shaxs ekologik-huquqiy ongini yuksaltirish zaruriyati: falsafa fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand: SamDU, 2022.
9. Aliqulov X. A. Globallashuv sharoitida ekologik xavf-xatarning oldini olishning ijtimoiy-falsafiy mexanizmlari: dissertatsiya. – Toshkent: O'zMU, 2024.
10. Abdusamedov A. Ekologik xavfsizlik – global muammo: o'z yechimini kutmoqda // Falsafa va huquq. – 2010.